

УДК 821(100).091

*Микола Сенченко,
директор Книжкової палати України,
професор*

"Список великих книг, наведений у додатку, — це орієнтир для тих, хто правильно розуміє натяжки. Він не занадто довгий для дозвілля звичайної людини і не занадто короткий для тих, у кого більше часу. Я впевнений: ваш час у будь-якому разі не буде згаяний даремно. Власне читацьке "меню" — щедра або дієтичне — ви можете вибирати самостійно, адже кожен рядок цього переліку — цінна інвестиція часу й енергії.

Я зазначав, що маю намір об'єднати твори в невеликі групи відповідно до загальних проблем і ступеня залучення авторів до певної тематики. Отже, найпростіший спосіб — почати із поширених буденних тем. Газети і телебачення повсякчас нагадують про всесвітню кризу і роль нашої нації в ній. Люди щодня говорять про війну і мир, протистояння демократії й тоталітарних режимів, нову економіку і громадянські права, комунізм і чергові вибори. А отже, неминуче згадують і Конституцію, яку обидва боки використовують як палицю для оглушення суперника. Вони обговорюють ці теми завжди і скрізь — під час сімейної вечері, в кав'ярні з друзями, в офісі з колегами.

Можливо, окрім читання газет і перегляду телевізійних новин, виникне бажання отримати більше відомостей і звернутися до першоджерела — тобто до тексту Конституції або до сучасних книг політичної тематики. Вірогідно, нинішні автори читали великі книги. Укладачі Конституції читали ці книги абсолютно точно, досить лише наслідувати їхній приклад — і шлях до знань визначиться без зайвих зусиль.

Насамперед звернемося до праць авторів Конституції. Найвідоміші з них — це тексти Гамільтона, Медісона і Джея, написані на захист ратифікації документа. Вони щотижня друкувалися в "Independent Journal", а також у низці інших видань. Отже, щоб зрозуміти "Федераліста", слід читати не лише "Статті Конфедерації", які мала замінити Конституція, а й публікації головного опонента федералістів із багатьох питань Томаса Джефферсона.

*"Великі книги" і як їх визначити — технологія Мортімера Адлера**

Видатні Джордж Вашингтон, Едмунд Берк і Том Пейн були активними учасниками цієї дискусії. Вашингтон вважав Конституцію в певному сенсі головною надією людства. Англієць Берк підтримував принципи американської революції і засуджував Французьку революцію 1789 року. А праці Пейна і сьогодні детально висвітлюють найактуальніші питання того часу й ідеологію опонентів.

Ці автори були одночасно й читачами. Звернемося до книг, які справили істотний вплив на їхній світогляд. Дослідивши це коло читання, розуміємо, що вони використовували ідеї, детальніше і ширше викладені в інших творах. Сторінки "Федераліста", тексти Джефферсона, Берка і Пейна відсилають до праць видатних політичних мислителів Європи кінця XVII — XVIII століть. Для глибшого розуміння їхніх постулатів слід читати "Про дух законів" Монтеск'є, "Два трактати про цивільне правління" Локка і "Громадський договір" Руссо. Щоб не відчувати дух раціоналізму "Ери розуму", корисно ознайомитися і з ґрунтовними працями Вольтера.

Може видатися, що індивідуалізм і принцип вільної конкуренції Адама Сміта теж торкається історії нашої революції, але згадайте, що "Дослідження про природу і причини багатства народів" уперше було оприлюднено в 1776 році. Погляди батьків-засновників на власність, аграрну реформу і свободу торгівлі формувалися під впливом ідей Джона Локка і французьких економістів, проти яких виступав Адам Сміт.

Засновники США вивчили чимало книг з античної історії. З грецьких і римських джерел діставали безліч політичних прикладів. Читали "Порівняльні життєписи" Плутарха і "Історію Пелопоннеської війни" Фукідида — про боротьбу між Спартою й Афінами та їхніми союзниками. Вивчали долі грецьких федерацій у надії знайти цінні ідеї для проєкції на власні задуми. Засновники не лише добре знали історію розвитку політичної думки — вони вчилися

* Закінчення. Початок див.: Вісник Книжкової плати. — 2015. — № 6. — С. 3—8.

майстерності й у давніх ораторів. Тому їхня політична агітація не лише принесла значну користь свого часу, а й донині залишається напрочуд ефективною. За винятком Лінкольна (який надзвичайно сумлінно опрацював кілька великих книг), середньостатистичний американський політичний діяч пізніших років зазвичай не надто добре умів писати і висловлюватись.

Шлях дослідження прямує далі. Письменники XVIII століття, зі свого боку, зазнали впливу безпосередніх попередників в еволюції політичної думки. "Левіафан" Томаса Гоббса і політичні трактати Спінози торкаються тих самих проблем правління — формування суспільства за соціальним договором, правомірність монархії, олігархії та демократії, право на повстання проти тиранії. Локк, Спіноза і Гоббс певним чином розмовляють між собою. Локк і Спіноза вивчали Гоббса. Окрім цього, Спіноза, звичайно, добре знайомий з "Державцем" Макиавеллі, а Локк постійно посилається на "розсудливість Хукера" і цитує його висловлювання. Я маю на увазі того самого Річарда Хукера, який у кінці XVI століття написав книгу про церковне правління. Його біографію уклав Ісаак Уолтон (англійський філософ і літератор XVII ст., родоначальник жанру біографії у британській літературі. Уславився книгою "Майстерна рибалка, або Медитація для чоловіків", яка за числом перевидань посідає третє місце після Біблії та п'єс Шекспіра й донині користується великим успіхом).

Я згадав Хукера — хоча його праці не потрапили до списку "Великих книг" і "Передня", — оскільки він ретельніше за нащадків вивчав античних авторів, особливо "Етику" (загальна назва циклу творів про етику з корпусу творів, що нібито належать перу Арістотеля. До цього циклу входять "Нікомахова етика", "Велика етика" і "Евдемова етика") і "Політику" Арістотеля. Безумовно, він зрозумів їх глибше, ніж Томас Гоббс, судячи із посилань у книзі останнього. Вплив ідей Хукера на світогляд Локка, зокрема, пояснює розбіжності між Локком і Гоббсом із багатьох політичних питань.

Хукер, послідовником якого є Локк, не визнавав теорію божественного права монархів і вивчав великі середньовічні тексти з політичної теорії, особливо твори Фоми Аквінського, який підтримував ідеї народного суверенітету і природних прав людини. Медісон і Джефферсон були знайомі з поглядами Хукера і завдяки його працям звернули увагу й на інші книги.

Отже, дискусія про сучасні політичні проблеми розширюється, вбираючи практично усю історію європейської політичної думки. Якщо ми звернемося до Конституції та праць сімдесяти шостого року (автор має на увазі книгу Адама Сміта "Дослідження про природу і причини багатства народів", уперше опубліковану в 1776 році. — М. С.), то неминуче потрапимо у глиб віків, адже кожен письменник обов'язково був ще й читачем. Якщо додати "Республіку" і "Закони" Платона, які читав і коментував Арістотель, а також "Республіку" і "Закони" Цицерона, високо ціновані давньоримськими юристами, що, зі свого боку, вплинуло на розвиток права в середньовічній Європі, то охопленими будуть майже усі великі політичні книги.

Проте все не зовсім так. Звернувшись до попередньої теми, виявимо кілька важливих недоліків. Уявіть, що серед нас опинився колишній нацист, який цитує "Майн Кампф". Оскільки невідомо, чи читав Гітлер великі книги, то, ймовірно, спиратимемося на політичні розмови Муссоліні, який колись був соціалістом. Дослідивши цю лінію й усі її відгалуження, неминуче натрапимо на інші книги. Наприклад, на "Філософію історії" та "Філософію права" Гегеля, в яких обґрунтовано державний абсолютизм і

всіляко популяризується інститут держави. Також зустрінемо твір Карлейля "Герої, шанування героїв і героїчне в історії", де викладено теорію про надлюдину, для якої не існує канонів добра і зла, і теорію про доцільність застосування сили як останнього аргументу. А за Гегелем і Карлейлем — за безпосередньої підтримки Шопенгауера — побачимо найвидатнішого з німецьких мислителів, Іммануїла Канта. Хто читав його "Науку про право", може особисто пересвідчитися, що Кант не несе відповідальності за світогляд послідовників.

Отже, збирається все більше цікавих співрозмовників. У їх числі цілком міг би опинитись і комуніст із кола прибічників Хрущова чи Сталіна — адже у обох була одна і та сама священна книга. Швидше за все, на початку розмови пролунало б ім'я Карла Маркса. Усі згадали б "Капітал", хоча ніхто його не читав. Але якщо ознайомитися з "Капіталом" або іншою революційною літературою, виявимо слід, який приведе, з одного боку, знову до Гегеля — відправної точки комунізму і фашизму, а з іншого — до знаних англійських і французьких теоретиків економіки і соціології. Наприклад, до "Дослідження про природу і причини багатства народів" Адама Сміта, "Досвіду про закон народонаселення" Мальтуса й "Історії цивілізації в Європі" Гізо.

Якби в бесіді брав участь юрист, він би, напевно, спрямував дискусію убік від економіки і запропонував перейти до проблем правління, зокрема демократичного. Особливо якщо він тільки-но опанував "Громадську думку" Уолтера Ліппмана. Або ж, пославшись на "Цивілізацію перед судом історії" Арнольда Тойнбі, порушив би питання про роль ООН у розв'язанні кризових ситуацій у світі. І, згідно із законом ланцюгової реакції, ці книги викликали б із пам'яті наступні.

Зацікавившись проблемами демократії, зокрема в нашій державі, ми перейшли б від Ліппмана до "Демократії в Америці" Алексіса де Токвіля, а згодом — до "Дослідження правління" Келхуна. Питання про можливість диктатури в умовах правління більшості й захисту прав меншин, що розглядається в обох творах, пов'язане із двома есе Джона Стюарта Мілля — "Роздуми про показне правління" і "Про свободу". Останнє, особливо талановите есе про свободу думки і висловлювань, привело б до "Ареопагітики" Мільтона. До речі, есе Мілля цитують практично щодня навіть ті, хто їх не читав, оскільки твори тісно пов'язані з сьогодишнім протистоянням лібералів і консерваторів.

Аналізуючи погляди Тойнбі на війну і мир, а також на роль міжнародних організацій у запобіганні війнам, зверніть увагу на те, що лізі старогрецьких міст, однак, не вдалося уникнути Пелопоннеської війни. Тойнбі визнає, як сильно на його погляди вплинув трагічний опис цього зіткнення. Тема боротьби, особливо щодо різниці між відкритими військовими діями з використанням зброї та холодною війною дипломатів, пропагандистів і шпигунів, відкриває в нашій "літературній подорожі" ще один напрям. Почнемо із книги Клаузевіца "Про війну", а далі, занурюючись у глиб часів, продовжимо невеликим трактатом Канта "До вічного миру" і нарисом Руссо "Про тривалий мир у результаті федералізації Європи". Ці твори ведуть до праць Данте, який ще в XIII столітті (хоча активна діяльність мислителя, політичного діяча і автора "Монархії" Данте Аліґ'єрі (1265—1321) припадає на XIV ст.) вважав, що мир у всьому світі здатний забезпечити загальносвітовий уряд. Цю ідею він з бездоганною логікою виклав у першій книзі "Монархії".

Дискусія про демократію і правління, з одного боку, і міжнародні справи, війну і мир — з іншого, спонукає до

пошуку відповідей на "незручні" питання про первинну порочність людини і складність семантичного тлумачення моральних категорій. До речі, проблему агресії детально висвітлено в невеликому нарисі Фрейда "Чи неминуча війна?". А далі розгорнеться вся історія психології в безлічі книг, охоплюючи "Лекції з умовних рефлексів" Івана Павлова, "Принципи психології" Уільяма Джеймса, "Трактат про людську природу" Давида Юма, "Пристрасті душі" Рене Декарта і так далі. Оскільки розглядаємо психологічні аспекти політики і війни, в цьому контексті актуальне фундаментальне питання про чесноти і вади людей у стосунках з побратимами, викладене Макіавеллі у праці "Державець".

Проблема значення слів (точніше — їхньої багатозначності) неодмінно спонукає звернутися до сучасних книг філософів-мовознавців, що представляють різні школи. Уся сучасна література — а її чимало — уходить корінням у традицію західної думки. Її витoki виявляються ще в діалогах Платона і трактатах Арістотеля. І далі жоден крок в її розвитку не залишає без уваги багатозначність головних термінів. Якщо ми серйозно зацікавимося значенням слів і особливостями їхнього використання у процесі мислення, доведеться знову вивчати великі роботи в області гуманітарних наук.

До списку обов'язкового читання увійде "Досвід про людське розуміння" Локка, особливо книга третя про мову; "Левіафан" Гобса, зокрема перша книга, і його ж "Риторика", тісно пов'язана з однойменною працею Арістотеля. Крім того, доведеться звернутися до діалогів Платона про мову і ораторське мистецтво ("Кратіл", "Горгій" і "Федр") і двох великих середньовічних праць про викладання і навчання — Блаженного Августина і св. Фоми Аквінського. Обидві книги мають однаково назву — "Про учителя". Наважуся глибоко не зачіпати роботи з логіки, оскільки список подовжиться до безкінечності. Але вважаю за потрібне обов'язково згадати "Систему логіки" Джона Стюарта Мілля, "Новий Органон" Бекона і "Органон" Арістотеля.

Можливий і ще один напрям. Дискусія про політичні й економічні проблеми безпосередньо пов'язана з питаннями про основні проблеми етики — задоволення і доброчесність, щастя і мета життя, а також засоби її досягнення. Можливо, хтось читав "Філософію моралі" нашого сучасника Жака Марітена і помітив, що цей послідовник Арістотеля і Фоми Аквінського зачіпає важливі проблеми сьогодення, особливо моральні аспекти політики й економіки. За допомогою книг цього автора ми не лише логічно перейдемо до великих трактатів минулого про моральність — "Етики" Арістотеля і другої частини "Суми теології" Фоми Аквінського, — а й зможемо вступити в дискусію як її повноправні учасники. Для цього нам доведеться прочитати "Утилітаризм" Мілля, "Критику практичного розуму" Канта й "Етику" Спінози. Можливо, навіть повернемося до римських стоїків і епікурейців, до "Роздумів" Марка Аврелія і міркувань "Про природу речей" Лукреція.

Ймовірно, у процесі подорожі різними шляхами знань і епохами історії ви зробили чимало цінних спостережень або важливих висновків щодо проблем сучасності. Книги не лише ведуть одна до одної — від кожної з них тягнеться безліч зв'язків. Наша бесіда або думка може рухатися і розгалужуватися у різних напрямках, раз у раз переходячи до інших груп книг.

Гадаю, вас уже не дивує той факт, що, коли ми звертаємося до середньовічних або античних творів, одні й ті самі імена повторюються неодноразово. Наприклад, часто першоджерелами є праці Арістотеля і Платона, Цицерона і Фоми Аквінського. Їх читають і обговорюють, із ними

сперечаються і погоджуються автори нашого часу. Навіть якщо хтось не вивчав ці книги, з їхніми ідеями можна ознайомитися завдяки таким письменникам, як Хукер.

Досі ми розглядали здебільшого практичні питання: політику, економіку, мораль — хоча, мабуть, ви помітили тенденцію до вибору й теоретичних тем. Ми звертали до психології, розглядаючи вплив Фрейда на юриспруденцію. Проаналізувавши етичні протиріччя глибоше, незабаром логічно перейдемо до метафізики. По суті, ми її вже торкнулися, коли йшлося про дослідження вільної волі Марітена і "Етики" Спінози. "Критика практичного розуму" Канта, вірогідно, викликала зацікавлення його "Критикою чистого розуму" і усіма теоретичними питаннями про природу знання і досвіду.

Припустимо, що ми стисло розглядаємо певні теоретичні проблеми. У цій книзі нас понад усе цікавлять питання освіти. Той, хто читав книгу містера Хатчінса "Вища освіта в Америці", звернувся би до метафізики та її місця у вищій освіті. Це стало б логічним приводом для дискусії про сутність метафізики. І, можливо, під час розмови пролунало б припущення, що її не існує. Отже, було б логічно звернутися до "Демократії й освіти" Джона Дьюї та його "Пошуку достовірності", аби переконатися, що усе справжнє знання є науковим або отримано шляхом експерименту.

Простеживши усі взаємозв'язки, ми незабаром повернемося до робіт, автори яких виступають проти метафізики, — в руслі сучасної тенденції. У їх числі згадаємо "Дослідження про людське розуміння" Юма і, можливо, навіть "Пролегомени до всякої майбутньої метафізики" Канта.

Той, хто читав "Процес і реальність" і "Науку і сучасний світ" Уайтхеда, або "Царство буття" і "Царство матерії" Сантаяни, або "Міру знання" Марітена, може спробувати відстояти право метафізики на існування. Її прибічник може захищати прерогативу теоретичної філософії в пошуку знань про природу речей окремо від власне науки. Уважно прочитавши ці книги, він буде готовий перейти до таких великих теоретичних праць античності та сучасності, як "Першооснови філософії" Декарта, нарис Фоми Аквінського "Про суще і суті", "Метафізика" Арістотеля і діалоги Платона, особливо "Тімей", "Парменід" і "Софіст".

Чи припустимо, що наша теоретична зацікавленість звернулася у бік природничих наук, у зв'язку з якими я згадував Фрейда і Павлова. Проблеми поведінки і природи людини провокують виникнення безлічі інших запитань. Особливо хвилює проблема місця людини у цьому світі. І тоді усі шляхи приведуть до "Походження видів" Дарвіна, а від нього — до "Давності людини" Лайєля і до есе Мальтуса "Про народонаселення".

Останнім часом видано чимало книг із питань практичної медицини. Оприлюднено і кілька праць про медицину теоретичну. Звичайна іпохондрія викликає у людини підвищений інтерес до лікарів, здоров'я і принципів функціонування власного тіла. Якнайповніше зацікавленість цією темою задовольняють праці Клода Бернара "Введення в експериментальну медицину" і Гарвея "Анатомічне дослідження про рух серця і крові у тварин". Просуваючись від них у глибокі віки, читач матиме змогу долучитися до трактату Галена "Про природні здібності" і чудових праць Гіппократа, що відкривають таємниці давньогрецької медицини.

Йдемо далі. "Еволюція фізики" Ейнштейна й Інфельда посилається на великі віхи в розвитку експериментального знання. Ми зрозуміємо їх глибоше, якщо звернемося до "Цінності науки" Пуанкаре і "Здорового глузду точних

наук" Кліффорда. Вони, зі свого боку, спрямують до "Експериментальних досліджень з електрики" Фарадея і "Періодичного закону" Менделєєва, а можливо, навіть до "Оптики" Ньютона і "Двох нових наук" Галілея.

Найточніші з точних наук найбільше спираються не лише на досліди, а й на математику. Якщо нас цікавить фізика, неможливо ігнорувати математику. У цій галузі є чимало сучасних книг, але для мене немає нічого кращого за "Введення в математику" Уайтхеда. Також заслуговують на увагу роботи Бертрана Рассела про сенс математики.

У процесі їх читання можемо звернутися до "Математики до життя і мислення" Форсайта. Від неї неминуче перейдемо до вихідної точки сучасної математики — "Геометрії" Декарта і математичних праць Ньютона. Пізніші коментарі, приміром, Хогбена, Данцига, Каснера і Ньюмена, також будуть надзвичайно корисними. Але я вважаю, що сучасну математику слід розглядати у зіставленні із давньогрецькими працями, особливо з "Началами" Евкліда, "Введенням до арифметики" Нікомаха і "Конічними перерізами" Аполлонія Перзького.

Зв'язок великих книг і універсального таланту їхніх авторів тепер, напевно, виглядатиме ще більш значущим в очах читачів. Декарт і Уайтхед були одночасно математиками і метафізиками. Есе Мальтуса "Про народонаселення" належало не лише до соціології — воно безпосередньо вплинуло на уявлення Дарвіна про боротьбу за виживання і міри життєздатності найприспособованіших особин. Ньютон постає не тільки видатним фізиком-експериментатором, а й великим математиком. Записки Леонардо да Вінчі містять, окрім теорії автора про перспективу в живописі, відомості про дослідження і винаходи в галузі механіки.

Я збираюся зробити крок ще далі. Хоча нас насамперед цікавлять нехудожні праці, перелік великих книг, звісно, буде неповним без шедеврів художньої літератури. Читання творів сучасних авторів також може викликати зацікавлення творчістю їхніх попередників. Сучасний роман має давню історію, коріння якого сягає книг Девида Лоуроша і Томаса Манна, Френсіса Скотта Фіцджеральда і Ернеста Хемінгуей, тих форм оповідання, які вони намагалися змінити. Ці чотири автори, разом із Джозефом Конрадом, Стівеном Крейном і Ісааком Зінгером, приведуть нас до Флобера, Мопассана і Бальзака, а також до великих російських письменників Достоевського і Толстого. Не забудемо і власних авторів: Марка Твена, Германа Мелвілла і Генрі Джеймса, а також Томаса Гарді, Чарльза Дікенса і сера Вальтера Скотта. За ними — великі автори XVIII століття — Даниель Дефо і Генрі Філдінг. "Робінзон Крузо" й "Історія Тома Джонса, знайди" нагадують про чимало інших романів, зокрема про "Мандри Гуллівера" Джонатана Свіфта. Подорож у часі завершиться, коли дійдемо до знаних "Дон Кіхота" Сервантеса і "Гаргантюа і Пантагрюеля" Рабле.

П'єси Бернарда Шоу й інших наших сучасників сягають корінням ще глибше — до давньої традиції драматургії. На творчість Шоу значно вплинули не лише п'єси Ібсена і Чехова, а й більш ранні комедії Шерідана і Мольєра; а за трагедіями Сінга і О'Ніла, як і за п'єсами Шекспіра та інших авторів елізаветинських часів, постають комедії Арістофана і великі трагедії Евріпіда, Софокла й Есхіла.

І нарешті, варто згадати про такі великі епічні твори, як "Фауст" Гете, "Втрачений рай" Мільтона, "Кентерберійські оповідання" Чосера, "Божественна комедія" Данте, "Енеїда" Вергілія, "Іліада" та "Одіссея" Гомера. У списках "Великі книги Західного світу" і "Переднь великих книг" я зазначив далеко не усі наведені вище твори і не усіх авторів.

Але при цьому посилався на багатьох, оскільки їх можна об'єднати в групи під час розмови і до них, як і раніше, зберігається підвищена зацікавленість з боку сучасних авторів. Між цими групами немає чітких меж. Вони постійно зливаються і перетинаються між собою.

Це стосується не лише таких взаємозв'язаних предметів, як політика і етика, етика і метафізика, метафізика і математика, математика і природничі науки, а й віддаленіших одна від одної тем. Автори "Федераліста" посилаються на аксіоми Евкліда як на еталон політичних принципів. Читає Монтеня, Макиавеллі і, безумовно, Плутарха виявить їхні почуття і сюжети, і навіть мову в п'єсах Шекспіра. "Божественна комедія" Данте — це пряме відзеркалення "Суми теології" Фоми Аквінського, "Етики" Арістотеля і астрономії Птолемея. Крім того, відомо, як часто Платон і Арістотель посилаються на Гомера і видатних трагіків.

Можливо, тепер читачі зрозуміють, чому я так часто повторював, що великі книги слід читати з урахуванням їх найдрібніших взаємозв'язків. При такому способі читання вони доповнюють, пояснюють і підкреслюють значущість одна одної. І, звичайно, стають легшими для опанування.

Перераховуючи назви і відстежуючи зв'язки усіх книг, я відходив у минуле від сучасної літератури, спираючись на книги, які читали самі автори. Це дозволило наочно продемонструвати, як традицію великих книг підтримують і нині.

Якщо ви хочете, щоб одна велика книга допомагала вам читати іншу, краще йти від минулого до сьогодення, а не навпаки. Якщо спочатку ви прочитаєте ті самі книги, що й автор, то зможете зрозуміти його набагато краще. Ви побачите нове його очима, а отже, легше знайдете з ним спільну мову і досягнете порозуміння.

Наші "пригоди" у пошуках великих книг допомогли сформулювати важливу думку. Складно назвати великою сучасну книгу. Ми занадто хронологічно близькі до її автора, щоб судити про твір тверезо і відсторонено. Іноді можна бути відносно упевненим в тому, що книга заслуговує на таку оцінку, як у випадку з роботами Ейнштейна, романами Пруста і Джойса або філософськими працями Дьюї, Уайтхеда і Марітена. Але здебільшого варто утримуватися від подібних оцінок. "Зал слави" — це занадто високий п'єдестал, щоб уміщати на ньому кандидатів із XX століття, не сплативши ціну за зворотний квиток у разі відмови.

Проте й сучасні твори, безумовно, бувають гідними, навіть якщо ми не упевнені в їх значущості. Найхарактерніша ознака книги, яка коли-небудь може виявитися великою, — це очевидність її зв'язків з іншими текстами. Така література бере участь у загальному діалозі великих творів, запрошуючи читачів приєднатися до нього. Автори неодмінно є начитаними людьми і цілковито слідує традиції, якої б думки про неї не були і як би не протистояли їй.

Доцільно зробити ще один висновок. Нині людство страждає не лише від політичного націоналізму, а й від культурної обмеженості. Ми створили культ сьогодення: надаємо перевагу лише сучасній літературі, якщо взагалі читаємо. Нехтуємо можливістю ґрунтовно опрацювати корисні й значущі твори, якщо не знайомі з рівнем справжніх книг. Ігноруючи великі книги, виявляємося відірваними від світу людей. Це нагадує мені процес, при якому бездумна відданість серпу і молоту робить людей спочатку росіянами або китайцями, а потім — власне людьми, і то не завжди. Адже священне наше право — насамперед бути людьми, а відтак громадянами рідної країни. Це стосується як політики, так і культури. Ми не належимо винятково власній країні або поточному століттю.

Це право я б, мабуть, відніс і до обов'язків — право належати до великого братерства людей, яке не визнає національних, територіальних або етнічних меж. Я не знаю, як вирватися з гамівної сорочки політичного націоналізму, проте маю відповідь, як стати громадянином світу літератури і другом людства в усіх його проявах, незалежно від часу і місця.

Потрібно читати великі книги. Тільки так людський розум, де б він не перебував, можна звільнити від невідкладних потреб і провінційних забобонів — піднявшись на універсальний рівень спілкування. Тільки так можливо осягнути загальні істини, свідком яких є уся культурна традиція соціуму. Люди, здатні читати добре, уміють читати критично. У цьому сенсі їх розум вільний. Якщо вони прочитали великі книги — по-справжньому прочитали, — то спроможні вільно рухатися далі — в будь-якому напрямі. Тільки вони дійсно уміють користуватися тим великим і всеосяжним розумом світу, який в будь-якому місці і в будь-який час не належить їм повністю".

Додаток

Великі книги

"Великие книги Западного мира"

Художественная литература

ГОМЕР. "Илиада", "Одиссея"

ЭСХИЛ. Все пьесы

СОФОКЛ. Все пьесы

ЕВРИПИД. Все пьесы

АРИСТОФАН. Все пьесы

ВЕРГИЛИЙ. Эклоги, "Георгики", "Энеида"

ДАНТЕ АЛИГЬЕРИ. "Божественная комедия"

ДЖЕФФРИ ЧОСЕР. "Троил и Хризеида", "Кентерберийские рассказы"

ФРАНСУА РАБЛЕ. "Гаргантюа и Пантагрюэль"

УИЛЬЯМ ШЕКСПИР. Все пьесы и сонеты

МИГЕЛЬ ДЕ СЕРВАНТЕС СААВЕДРА. "Дон Кихот"

ДЖОН МИЛЬТОН. Малые английские поэмы, "Потерянный рай", "Самсон-борец", "Ареопагитика"

ДЖОНАТАН СВИФТ. "Путешествия Гулливера"

ГЕНРИ ФИЛДИНГ. "История Тома Джонса, найденыша"

ЛОРЕНС СТЕРН. "Жизнь и мнения Тристрама Шенди, джентльмена"

ИОГАНН ВОЛЬФГАНГ ФОН ГЕТЕ. "Фауст"

ГЕРМАН МЕЛВИЛЛ. "Моби Дик, или Белый кит"

ЛЕВ ТОЛСТОЙ. "Война и мир"

ФЕДОР ДОСТОЕВСКИЙ. "Братья Карамазовы"

История и социология

ГЕРОДОТ. "История"

ФУКИДИД. "История Пелопоннесской войны"

ПЛУТАРХ. "Сравнительные жизнеописания"

ТАЦИТ. "Анналы", "История"

НИККОЛО МАКИАВЕЛЛИ. "Государь"

МИШЕЛЬ МОНТЕНЬ. Полное собрание эссе

ТОМАС ГОББС. "Левиафан"

ШАРЛЬ ЛУИ ДЕ МОНТЕСКЬЕ. "О духе законов"

ЖАН-ЖАК РУССО. "Рассуждения о происхождении неравенства между людьми", "О политической экономии", "Общественный договор"

АДАМ СМИТ. "Исследование о природе и причинах богатства народов"

ЭДВАРД ГИББОН. "История упадка и разрушения Римской империи", "Декларация независимости", "Статьи Конфедерации", Конституция Соединенных Штатов Америки

ДЖОН БОСУЭЛЛ. "Жизнь Сэмюэля Джонсона"

АЛЕКСАНДР ГАМИЛЬТОН, ДЖЕЙМС МЭДИСОН и

ДЖОН ДЖЕЙ. "Федералист"

ДЖОН СТЮАРТ МИЛЛЬ. "О свободе", "Размышления о

представительском правлении", "Утилитаризм"

КАРЛ МАРКС. "Капитал"

КАРЛ МАРКС и ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС. "Манифест коммунистической партии"

Естественные науки и математика

ГИППОКРАТ. Полное собрание сочинений

ЕВКЛИД. "Начала"

АРХИМЕД. Полное собрание сочинений

АПОЛЛОНИЙ ПЕРГСКИЙ. "Конические сечения"

НИКОМАХ. "Введение в арифметику"

КЛАВДИЙ ГАЛЕН. "О назначении частей человеческого тела"

ПТОЛЕМЕЙ. "Альмагест"

НИКОЛАЙ КОПЕРНИК. "Об обращении небесных сфер"

УИЛЬЯМ ГИЛЬБЕРТ. "О магните, магнитных телах и о большом магните — Земле"

ГАЛИЛЕО ГАЛИЛЕЙ. "Две новые науки"

ИОГАНН КЕПЛЕР. "Коперниканская астрономия", "Гармония миров"

УИЛЬЯМ ГАРВЕЙ. Медицинские труды

ХРИСТИАН ГЮЙГЕНС. "Трактат о свете"

ИСААК НЬЮТОН. "Математические начала натуральной философии"

АНТУАН ЛОРАН ЛАВУАЗЬЕ. "Начала элементарной химии"

ЖАН БАТИСТ ЖОЗЕФ ФУРЬЕ. "Аналитическая теория тепла"

МАЙКЛ ФАРАДЕЙ. "Экспериментальные исследования по электричеству"

ЧАРЛЬЗ ДАРВИН. "Происхождение видов путем естественного отбора", "Происхождение человека и половой отбор"

УИЛЬЯМ ДЖЕЙМС. "Принципы психологии"

ЗИГМУНД ФРЕЙД. Основные труды

Философия и богословие

ПЛАТОН. Диалоги, Седьмое письмо

АРИСТОТЕЛЬ. Полное собрание сочинений

ЛУКРЕЦИЙ. "О природе вещей"

ЭПИКТЕТ. "Беседы"

МАРК АВРЕЛИЙ. "Размышления"

ПЛОТИН. "Эннеады"

БЛАЖЕННЫЙ АВГУСТИН. "Исповедь", "О граде Божием", тексты о христианском учении

ФОМА АКВИНСКИЙ. "Сумма теологии"

ФРЭНСИС БЭКОН. "О пользе и успехе знания", "Новый Органон", "Новая Атлантида"

РЕНЕ ДЕКАРТ. Философские сочинения, "Геометрия"

БЛЕЗ ПАСКАЛЬ. "Письма к провинциалу", "Мысли", научные труды

ВЕНЕДИКТ СПИНОЗА. "Этика"

ДЖОН ЛОКК. "Письмо о веротерпимости", "Два трактата о гражданском правлении", "Опыт о человеческом разумении"

ДЖОРДЖ БЕРКЛИ. "Трактат о принципах человеческого знания"

ДЭВИД ЮМ. "Исследование о человеческом познании"

ИММАНУИЛ КАНТ. Основные философские труды

ГЕОРГ ВИЛЬГЕЛЬМ ФРИДРИХ ГЕГЕЛЬ. "Философия права", "Философия истории"

Надійшла до редакції 22 червня 2015 року